

УДК 141+2-2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.47.8>

РЕЛІГІЙНИЙ ДИСКУРС МІЖ РАЦІОНАЛЬНІСТЮ ТА СУБ'ЄКТИВНІСТЮ

Андрій Кадикало

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра філософії
вул. Митрополита Андрея, 5, 79013, м. Львів, Україна*

У статті автор аналізує особливості релігійного дискурсу, різноманітні фактори, які впливають на його трансформацію в умовах постсекулярного суспільства. Зокрема, звертає увагу на особливість сучасного стану суспільства, яке все втрачає риси відокремлення, замкнутості, локальності. Сучасне суспільство має окремі риси глобального соціуму як деякого конгломерату локальних суспільств. Автор підкреслює, що процеси у такому суспільстві проявляють ознаки, які М. Фуко, Ж. Бодріяр, Ж. Дельоз, Ж. Деріда, Р. Рорті, Ю. Габермас та інші інтерпретують як прояви постмодерного стану суспільства та розгортання історії. Не оминають такі процеси й сферу релігії. У релігійному дискурсі відбувається «розмивання меж». Це розмивання відчутно чинить тиск на найбільш усталені системи із традицією.

Вплив постмодерністського «розмивання меж» дещо по-новому висвітлює різні сторони релігії. Зокрема, у релігійному дискурсі зростає значення фактору людини. Постмодерний підхід розкриває процес, коли релігія із загальносуспільного явища стає все більше справою окремої людини. Можна припустити, що така зміна розширює варіативність релігійного досвіду і руйнує спроби його універсалізації. Це означає, що релігії, особливо конфесійні, змушені реагувати на це послабленням ортодоксальності. Німецький теолог Ганс Кюнг вважає, що це буде мати вплив і на інтерпретацію догматики в межах конкретних конфесій. З іншого боку, поліваріантність релігійного досвіду та можливості його інтерпретації дозволяє по-новому осмислювати людську потребу в релігійній вірі. Автор вважає, що «стирання меж», може мати позитивні наслідки. Використання «розмивання меж» як підходу до осмислення явища релігії по-новому розкриває релігійні феномени дозволяючи оперувати поняттями такими як релігійний дискурс, релігійна свідомість, віра, конфесія, Бог і т. д. Це розширює можливості для пояснення того чому в релігійних переконаннях окремої людини можуть поєднуватися догматичні положення різних конфесій, елементи релігійного та наукового світогляду, етичні принципи гуманізму та політичної доцільності, расової або етнічної ідентичності.

Ключові слова: релігія, постмодернізм, дискурс, постсекулярність, людина.

У сучасному глобальному та турбулентному світі чітко можна помітити окремі риси постмодернізму. Причому, ці риси не так сутність сучасного етапу розгортання історії, як привнесені і розрекламовані як вирок окремими інтелектуалами. Прояви впливу постмодернізму на світогляд епохи помітні не тільки у духовному житті людини, але й в її практичній діяльності. Тому можна вважати, що жодна сфера, до якої причетна людина, не залишилася поза впливом атрибутів постмодернізму. Постмодернізм, як явище, осмислений у працях відомих філософів: М. Фуко, Ж. Бодріяра, Ж. Дельоза, Ж. Деріди, Р. Рорті, Ю. Габермаса та інших. Поза їх увагою не залишилось жодної сфери до якої причетна людини і екстраполювати основні принципи філософії постмодернізму на людське життя, на здійснення практики цього життя. Філософський постмодернізм розкриває проблематику, яка за влучним визначенням В.С. Лук'янца «вже давно перетворилась на актуальне життєво-практичне завдання суспільствознавців нашої держави» [1, с. 14] і не тільки. Значення і вплив провідних принципів постмодернізму полягає у тому, що притримуючись

запропонованої філософами-постмодерністами інтерпретації можна нехтувати межами між різними сферами, поняттями та явищами. Особливо впливає постмодерністський підхід «розмивання меж» на найбільш усталені системи із традицією, зокрема на сферу релігії.

Постмодернізм здатен по-новому розкрити сторони явища релігії і водночас дозволяє через її призму розкрити людину, тобто ту частину людського єства, яке виражає потребу вірити, потребу шукати і знаходити надчуттєві характеристики буття. Постмодерний спосіб осмислення релігії по-новому розкриває релігійні феномени дозволяючи оперувати поняттями такими як релігійний дискурс, релігійна свідомість, віра, конфесія, Бог і т. д. У теології помітна тенденція інтерпретувати згадану термінологію з точки зору класичної раціональності, яка була легалізована здебільшого у схоластичній думці середньовіччя Томою Аквінським на основі філософії Аристотеля. Розвиток сучасних релігійних студій чи дослідження релігії, який заснований на принципі об'єктивності, тим не менше, цілком виправдовує звернення до тих проявів релігії, які є проявляються через особистісні переживання, суб'єктивний досвід та інтимне в людині. В іншому випадку, дослідження релігії втратило б значну частину знання про феномен, який воно повинно вивчати. Проте, поза увагою багатьох дослідників релігії залишається можливість використання постмодерністського інструментарію в осмисленні феномену релігії і це навіть не зважаючи на негативне ставлення постмодерністів до релігії, як явища, що здатне «чинити примус на людину». На нашу думку, такий підхід збагатить релігієзнавство. Тому слід спробувати окреслити у чому саме полягає позитив постмодернізму для релігієзнавства як науки про релігію.

Релігія – один із феноменів, що має вирішальне значення для людського існування, як в індивідуальному, так й у соціальному масштабі. Вона присутня протягом багатьох століть розвитку людства і у сучасну епоху не втрачає своєї важливості та актуальності. Монополарний підхід до такого явища не виправдовує себе, оскільки звужує саме поняття «релігії», а також можливість окреслення її функціональності стосовно людини. У минулому залишається ставлення до релігії в стилі Лапласа, Гольбаха, Маркса тощо. Водночас, у сучасному глобальному світі «постправди» релігія не має тієї монопольної влади, яка була її атрибутом у епоху премодерну. Необхідно зазначити, що окремі факти негативного ставлення до релігії, приниження її значення з боку мислителів Модерну можна зрозуміти, бо як пише грецький філософ Христос Яннарас «Людська наука винайшла годинниковий механізм і ніде не знайшла схованого Бога, а віднайшла лише зроджених у самому єстві логіку і силу» [2, с. 79]. При цьому слід наголосити, що причиною цього була не сутність релігії, як вважали просвітники, а спекуляція її атрибутивністю тими, хто мав би представляти і сприяти реалізації релігійної потреби людства. Тим самим виявилось, що релігія не виражала потреби людей, а стала занадто «людською». На початку ХХ століття у розвитку людства почали відбуватися зміни, які засвідчували відмову від абсолютного, зокрема й у сфері знань, адже в такому випадку існувала ймовірність втрати його значної частини. Завдяки цьому, поступово людина почала усвідомлювати, що релігія не може бути спростована, релігійний досвід може мати особистісний характер. Можливі лише твердження її представників, які намагалися її «приземлити», спростити. За словами німецького фізика Бернгарда Філберта «Усі спроби теології застрахувати себе філософськими або іншими земними принципами приводили її до обмежень або болісних перешкод. Найтяжчі кризи в духовній історії людства та Християнської Церкви були наслідками людських спроб домогтись пізнання Бога з цього світу» [3, с. 41]. Необхідним постало інше осмислення релігії. Саме цим можна пояснити незгасаюче зацікавлення релігією у ХХ столітті. Релігійна тематика постає як провідна у творчості Герарда ван дер Леува, Рудольфа Отто, Макса Шелера, Мірча Еліаде. Завдяки працям згаданих дослідників релігії відкрилася нова

сторінка у дослідженні цього важливого феномену. Дослідження та аналіз релігії наприкінці ХХ та на початку ХХІ століть неможливо уявити без здобутків феноменології релігії. У галузі релігієзнавчих досліджень немає спроб утвердити єдине та правильне розуміння феномену релігії, а отже, маємо підстави для окреслення нових думок, ідей та визначень щодо згаданої проблематики. У нашій праці будемо покладатися на здобутки як відомих дослідників релігії, так і тих, хто працює в цій галузі сьогодні, як вітчизняних, так й із-за кордону. У праці спробуємо осмислити поняття введені філософами, теологами і науковцями із різних галузей знання для того, щоб краще скласти уявлення про феномен релігії, при цьому пам'ятаючи, що вона, перш за все, феномен значимий у контексті суб'єктивного, а не об'єктивного. Тому й опис її відрізняється від звичного «Ця термінологія за аналогією виникає саме в наслідок неспроможності людини висловити це зовсім інше: мова вимушена передавати все, що виходить за межі природного досвіду людини, в термінах, запозичених саме з цього природного досвіду» [4, с. 7–8]. Досвід нагромаджений людством пов'язаний із релігією, а тому може бути використаний в будь-якій галузі знання. Тому для осмислення релігійного дискурсу можна звернутися до аналогій із будь-якої галузі знань людства. Природний досвід, про який веде мову М. Еліаде, включає у себе все те, що людина може сказати про світ і свої взаємини із дійсністю та застосувати їх для інтерпретації релігійного досвіду. Кожна окрема людина, із властивим тільки їй особистісним сприйняттям дійсності, може осмислювати релігію як феномен даний їй в конкретній ситуації. При цьому розгляд релігії не буде «відмежований» від пошуку істини, просто ця істина не буде тлумачитись як абсолютизована та остаточно об'єктивна. Такий підхід до осмислення релігійного феномену запропонований британським вченим і англіканським священником Джоном Полкінгорном: «Я переконаний, що істинному християнству, як й істинній науці, необхідно бути абсолютно відкритим до всього, що дійсно дане в кожній ситуації» [5, р. 4]. Відкритість у даному випадку буде розглядатись не тільки стосовно християнства, але й щодо інших видів релігії. Виправданість такого кроку полягає у тому, що будь-яка релігія потребує вільного вибору на основі віри, тобто віра за примусом не можлива в принципі.

Відкриття релігії людиною для себе означає розуміння інших релігійних поглядів, толерантне ставлення до них та усвідомлення цінності відмінного сприйняття ними трансцендентного. До певної міри «стирання меж» пропоноване постмодернізмом може мати позитивне значення. Водночас це легалізує вживання термін «дискурс» у словосполученні із релігією. Нам видається, що завдяки інтелектуальному інструментарію постмодернізму можна вести мову саме про таке дослідження релігійного феномену, який хоча й не буде вираженням прагнення кожної людини вірити у трансцендентне, але тлумачитиме згадане різноманітно та полівекторно. Можна припустити, що якщо вдасться окреслити релігійний дискурс і його корекцію «стиранням меж», то матимемо змогу осмислити, що таке релігія в ситуації сучасного світу і людини. Британський теолог, представник церкви методистів Мартін Форвард вважає, що для того, щоб можна було вести мову про релігію необхідно враховувати потребу використання понять, які зрозумілі людині, але водночас «не применшувати значення цього трансцендентного виміру релігії» [6, р. 3]. Такий підхід також можна вважати позитивним, має певні спільні ознаки із «стиранням меж». Зважаючи на це, окреслимо у даній роботі не тільки суть релігії у постмодерному світі, але й значення дискурсу та можливості розгляду його релігійного різновиду. Тому важливе значення має розгляд і аналіз, що таке дискурс.

Пошук першооснови будь-якого концепту, чи то науки, чи то релігії, пов'язаний із осмисленням принципів, якими керується той, хто описує дійсність. Останні століття функцію зразка для мислення виконувала класична наука із своїми принципами об'єктивності,

раціоналізму тощо. Проте, як ми бачили на прикладі, що наводив Деріда, такий підхід не завжди має істину як наслідок, бо включає припущення. Загалом, наукові моделі і гіпотези досить часто покладаються не на точні визначення, а на допущення. Класичний науковий раціоналізм не повинен вважатися єдиним виправданим досвідом осягнення дійсності. Водночас дана форма досвіду не повинна відкидатися, необхідно віднайти форми її взаємодії з іншими типами досвіду отримання знання про дійсність. Наука використовує абстракцію там, де можливість її досвіду обмежена. Тому сфера припущень, домислів, блукань і пошуків має потенціал до взаємодії між філософією, наукою та релігією. Цьому сприятиме відмова від абсолютизації принципів, якими керується кожна з них. Оскільки сфера припущень є «на межі», то для концептів науки, філософії та релігії, знову ж таки потрібно звернути увагу на точку «довіри та опертя», тобто того з чого вони починаються. Як можна припустити, тут відмінності між ними не такі суттєві.

Початкові координати концептів у філософії та релігії можна осмислити, на нашу думку, через постмодерний дискурс, який на відміну від класичного дозволяє підійти до меж кожної з них. Будь-який концепт починається з межі на якій виникає план, так вважають Ж. Дельоз і Ф. Гватарі. Основа і виникнення плану концепту не піддаються раціональному осмисленню [7, с. 9]. Виникнення плану концепту у філософії має «префілософічну» характеристику, яка може визначатися по-різному. Це можуть бути мрії, патологічні процеси, езотеричний досвід, сп'яніння. Мислити – це означає йти чарівним шляхом. Можна припустити, що це стосується не тільки філософії, але й релігії, яка досить часто звертається до філософії. Підґрунтя виникнення концептів як у філософії, так й у релігії не є раціональними. Раціональними стає концепт, його розкриття та утвердження як такого. Виникнення концепту пов'язане із особливостями, як вважають постмодерністи, які мало пов'язані із поняттям об'єктивності. В такому випадку, це необхідно враховувати при вивченні будь-чого загалом і релігії зокрема. Істина в релігії прив'язана до концепту через інтерпретацію, яка неможлива поза дискурсом, стверджує швейцарський католицький теолог Ганс Кюнг. Проте, вона не відкривається в ньому, отже неможлива монополія на істину [8, р. 26]. Кюнг відстоює інклюзивність концептів в межах релігії, а отже до розширення та зміни релігійного дискурсу залучені усі ті, хто вважають себе релігійними, незалежно від конфесії. Швейцарський теолог закликає до необхідності розуміння одними конфесіями інших. «Сьогодні вимогою часу є поступова спроба зрозуміти зсередини, чому мусульманин іншими очима бачить Бога і світ, служіння Богу і людям, політику, право і мистецтво, чому він переживає ці речі з почуттями, відмінними від християнських.» [9, р. 80]. У цьому причина того, що релігійний дискурс динамічний і «живий». Американський соціолог релігії Хосе Казанова вважає, що стан глибокого контакту між конфесіями, як і загалом процеси глобалізації є нормою сучасного світу. «Міжцивілізаційні контакти, культурні наслідування та запозичення, поширення діаспор, гібридність, креолізація і транскультурні сполуки (transcultural hyphenations) є так само істотною складовою глобального теперішнього, як і західна гегемонія, космополітична гомогенізація, релігійний фундаменталізм чи зіткнення цивілізацій» [10, с. 120].

Представники постмодерної філософії «уподібнюють» Бога і хаос, вважаючи, що божественний акт творення *ex nihilo* і хаос схожі, коли невпорядковане є матеріалом з якого виникає κόσμος. Самі постмодерністи вважають, що потрібно обирати між Трансцендентним і хаосом, отже висновок «вони в якомусь смислі взаємозамінні» [11]. До певної міри, можна вважати, що в залежності від згаданого вибору оформлюється концепт. У філософії будь-який концепт обґрунтовується з позиції раціонального та об'єктивного, які стають основою його змісту. Але при цьому завжди може виникнути потреба звернення до «межі»

і про свідчить історія філософії. Причина цього, що кожен філософ вибудовує новий концепт, але який може бути чи не бути пов'язаний із іншими концептами, так вважають Ж. Дельоз і Ф. Гватарі [7, с. 12–13]. Подібно у релігії: існують не тільки різні конфесії, але й тлумачення та ідеї в кожній конкретній конфесії. Саме тут маємо підстави віднайти причини виникнення екзегетики та її сучасне значення. Екзегетика означає тлумачення, пояснення та інтерпретацію [12, с. 295–296]. У теології вона розуміється як тлумачення Писання. Проте сьогодні дане поняття, у контексті нашого дослідження, може наближатись до поняття дискурсу, а саме його постмодерного значення. Тобто екзегетика стає закономірною сферою постмодерного дискурсу, але особливою сферою, що стосується релігії. Наскільки правомірним є таке припущення спробуємо розглянути далі порівнюючи поліваріантність концептів та їх «меж» у філософії, науці та релігії.

Теологи і релігійні філософи є творцями концептів подібно до філософів. Причому це стосується не лише середньовічних схоластів, але й сучасних богословів та теологів. Відмінність між ними полягає у «плані», «осерді» їхнього мислення. Будь-яка релігія, як можна припустити, легалізує певну систему поглядів, створює ще один вимір дійсності, але сама вона складається з двох сфер: суб'єктивної та об'єктивної. Суб'єктивна сфера стосується «несвідомого», яке водночас проявляється у дійсності, здійснюється, бо словами Мірча Еліаде «Будь-яка людська істота складається із свідомої діяльності та ірраціонального досвіду». Цей ірраціональний досвід споріднює теологів та філософів, науковців. Свідома ж діяльність реалізує думки, які знову здатні переформатовуватись у теорію. Несвідоме, у розумінні М. Еліаде, – це те, що допомагає їй долати екзистенційну кризу. Тому, можна припустити, що релігійні погляди (концепти) дозволяють сформувати певне, специфічне сприйняття дійсності. Хоча цей факт відомий у релігієзнавстві, проте менш відомо те, що для кожної свідомості притаманно звертатися до несвідомого, яке «пропонує їй спосіб подолання труднощів її власного існування, виконуючи, в цьому розумінні, функцію релігії». Якщо це стосується кожної окремої людини, то ми виходимо до тих ж ідей, які висловлюють постмодерністи, зокрема Ж. Дельоз, а саме про ірраціональні підстави виникнення концептів. Для Дельоза, Бог не може розглядатися як причина існування світу, але «ми завжди можемо негативно мислити Бога як причину принципів». Тобто, Бог, у інтерпретації Дельоза, стає можливістю певного тлумачення походження світу, при цьому він посилається на Юма, вказуючи, що інтерпретації можуть мати різні підстави. Натомість Ж. Деріда зазначає, що «Ця відмінність, ця негативність у Богові, – це наша свобода, наша трансцендентність і слово, які віднаходять чистоту свого негативного походження лише в можливості Запитання» [13, с. 136]. Людина наділена можливістю тлумачення і осмислення, сприйняття та моделювання, в цьому проявляється сама сутність людини. В цьому можна помітити відмінності, які існують між різними концепціями, теоріями та моделями. Скільки людей стільки способів розуміння дійсності. Проте, існують спільні риси, що проявляються неявно, в цьому полягає також свобода людини, яка робить вибір не за примусом. Свободу у сфері тлумачення дійсності демонструє постмодерний дискурс, який легалізує згадані припущення не надаючи якомусь одному із них переваги. З точки зору Ніколауса Лобковіца, закономірними є процеси, коли для релігійної свідомості постає як необхідність пов'язати власні вірування, наприклад з природничою картиною світу, так би мовити, «відкрити до неї доступ».

Висновок. Релігійний дискурс як і будь-який тип дискурсу зазнає впливу нових концептів, які виникають все частіше і мають не тільки поліконфесійний характер, але й поза релігійний. Нові концепти формуються не обов'язково як чітка структура. Це пов'язано із тим, що інтерпретація релігійного досвіду окремої людини може виходити за рамки

догматичних принципів. Якщо конфесії в модерному суспільстві визначали межі можливої інтерпретації релігійного досвіду, то на початку ХХІ століття. У цьому контексті відбувається суттєвий зсув, адже межі концептів, що раніше визначалися згідно із еталонами раціональності, тепер стають гнучкішими та інколи майже непомітними через визнання ірраціонального (суб'єктивного) як одного із критеріїв, що формує концепти, які здатні бути частиною релігійного дискурсу.

Список використаної літератури

1. Лук'янець В., Соболь О. Філософський постмодерн. Київ : Абрис, 1998. 352 с.
2. Яннарас Х. Пісня пісень. Київ : Дух і літера, 1999. 128 с.
3. Філберт Б. Світи перед Богом. Львів : Академічний експрес, 1996. 230 с.
4. Еліаде М. Мефістофель і андрогін. Київ : Видавництво «Основи», 2001. 590 с.
5. Polkinghorne J. The faith of a physicist: reflections of a bottom – up thinker: the Gifford lectures for 1993–4 / Princeton : Princeton University Press, 1994. 211 pp.
6. Forward M. Religion: a beginner's guide. Oneworld Publications, 2001. xvi+190 pp.
7. Дельоз Ж., Гватарі Ф. Що таке філософія? Львів : Астролябія, 2015. 272 с.
8. Visky S. Béla. Christianity and World Religions from the Perspective of Hans Küng. URL: https://www.academia.edu/37190451/Christianity_and_World_Religions_from_the_Perspective_of_Hans_Küng
9. Küng H. Christianity and world religions : The Dialogue with Islam as one model / The Muslim World/1987-apr. Vol. 77 iss. 2. P. 80–95.
10. Казанова Х. По той бік секуляризації. Київ : Дух і літера, 2017. 264 с.
11. Graham Ward. The Postmodern God: A Theological Reader, ed. Graham Ward Blackwell, 1997. XLVII+368pp,
12. Eric Michael Vail. Using “Chaos” in Articulating the Relationship of God and Creation in God’s Creative Activity. Milwaukee, Wisconsin : Marquette University, 2009. 332 pp.
13. Деріда Ж. Письмо та відмінність. Київ : Видавництво «Основи», 2004. 602 с.

THE RELIGIOUS DISCOURSE BETWEEN RATIONALITY AND SUBJECTIVITY

Andrii Kadykalo

Lviv Polytechnic National University,

Institute of the Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy

Mytropolyta Andreiia str., 5, 79013, Lviv, Ukraine

The article analyzes the peculiarities of religious discourse, various factors that influence its transformation in the conditions of a post-secular society. In particular, the author draws attention to the peculiarity of the modern state of society, which is increasingly losing the features of separation, isolation, and locality. Modern society has certain features of global society as a kind of conglomerate of local societies. The author emphasizes that the processes in such a society show signs that that M. Foucault, J. Baudrillard, J. Deleuze, J. Derrida, R. Rorty, J. Habermas, and others explain as manifestations of the postmodern state of society and the unfolding of history. These influences also change religion. There is a «blurring of boundaries» in the religious discourse. This “blurring” puts pressure on the most established systems with a tradition.

The postmodern “blurring of boundaries” impacts shows different sides of religion in a new way. In particular, the factor of human importance is growing in religious discourse. The postmodern approach reveals a process in which religion, from a general societal phenomenon, becomes increasingly a matter of individual people. It can be assumed that such a change expands the variability of religious experience and destroys

attempts to universalize it. This means that religions, especially denominational ones, are forced to react to this weakening of orthodoxy. German theologian Hans Küng believes that this will also have an impact on the interpretation of dogma within specific denominations. On the other hand, the variability of religious experience and the possibilities for its interpretation allow for a new understanding of the human need for religious faith. The author assumed that the “blurring of boundaries” may have positive consequences. Using the “blurring of boundaries” as an approach to understanding the phenomenon of religion reveals religious phenomena, allowing for the use of concepts such as religious discourse, religious consciousness, faith, denomination, God, and so on. This expands the possibilities for explaining why the religious beliefs of an individual may combine dogmatic positions of different denominations, elements of religious and scientific worldviews, ethical principles of humanism and political expediency, racial or ethnic identity.

Key words: religion, postmodernism, discourse, postsecularity, human.